

Харківський державний технічний університет
будівництва та архітектури

Крейзер Ірина Ігорівна

УДК 72.038.17(47+57)

**ЕВОЛЮЦІЯ ПЛАСТИЧНОЇ МОВИ СТИЛЯ АР ДЕКО
У ВІТЧИЗНЯНІЙ АРХІТЕКТУРІ КІНЦЯ 20-х – 50-х рр. ХХ ст.**

Спеціальність 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата архітектури

Харків – 2004

72.025.4
Дисертація є рукописРобота виконана у Харківському
будівництва та архітектури (ХДТУБ)

Науковий керівник: кандидат архітектури,
доцент кафедри Основ архітектури
Харківського державного технічного університету
будівництва та архітектури Міністерства освіти і науки
України
Ремізова Олена Ігорівна

Офіційні опоненти: доктор архітектури, професор
директор Інституту Урбаністики в м. Києві
Фільваров Генріх Йосипович

кандидат архітектури, професор кафедри архітектури,
директор Архітектурного інституту
Національного університету
“Львівська Політехніка” Міністерства освіти і науки
України
Черкес Богдан Степанович

Провідна установа: Науково-дослідний інститут теорії і історії архітектури
та містобудування Держбуду України, м. Київ

Захист дисертації відбудеться “17” грудня 2004 р. о 11.00 годині на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д.64.056.02 при Харківському державному
технічному університеті будівництва та архітектури за адресою: 61002, м.
Харків, вул. Сумська, 40

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського державного
технічного університету будівництва та архітектури за адресою: 61002, м.
Харків, вул. Сумська, 40
Автореферат розісланий “17” листопада 2004 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
Доктор архітектури

О.О. Фоменко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасний стан вітчизняної архітектурної спадщини другої половини 1920-х – 1950-х рр. викликає тривогу з приводу того, що за останнє десятиріччя почастишали випадки некоректної реконструкції та перебудови (інтер'єр Київського вокзалу, надбудова пам'ятника архітектури по вул. Лютеранській у Києві, арх. І. Каракіс) і, навіть, знищенню значимих для культури архітектурних об'єктів (наприклад, готель "Москва", арх. А. Щусєв). Це свідчить про те, що для збереження вітчизняного та національного надбання потрібно його детально та всеоглядно вивчати.

Актуальність дослідження визначається необхідністю побудови наукового апарату та виявленням критеріїв для визначення цінності та атрибуції архітектурних споруд при складанні своду пам'ятників і для збереження культурного та архітектурного надбання другої половини 1920-х – 1950-х рр. Незаслужовано забута спадщина мистецтва та архітектури періоду тоталітарних режимів привертає нашу увагу як особова культурна форма утворення нової художньої мови.

Вивчення праць, присвячених архітектурі вказаного періоду показало білі плями у теоретичному та практичному аспектах. Дослідженню вітчизняної архітектури першої половини ХХ сторіччя присвячена велика кількість праць, в яких відбивається – складність процесів, багато різнопланових тлумачень та протиріч у поглядах. Сучасний погляд виявляє великий пласт декоративної гілки радянського авангарду, який не має цілісного висвітлення в теорії архітектури. "Особливий" клімат та бажання відокремитись та протиставити себе капіталістичному світу в СРСР в деякій мірі до цього спонукали. Панування раціоналістичного напрямку з середини 1960-х рр. також наклало відбиток на дослідницьку позицію архітектури вказаного періоду. Найбільш розповсюджена назва, яка зустрічається в статтях і книгах цього часу – "прикрашання" та еkleктичність, яка звучить з негативним відтінком. З появою демократичних тенденцій у вітчизняних дослідників формується кілька позицій – вітчизняну архітектуру соцреалізму вивчають з політичної точки зору, яка дає свою групу назв: "сталінський ренесанс", "тоталітарна архітектура" і т.д.. Інша група відмічає її ретроспективність і дає свою групу імен. З сучасної точки зору такі назви, як "архітектура сталінського періоду", "сталінський ампір" та інш., які пов'язують декоративну гілку вітчизняної архітектури 1920-1950-х рр. з іміджем політичного лідера або дають назву відповідно до стилю чи епохи до яких звертались майстри архітектури, морально устаріли. Рефлексивний погляд на минуле та переоцінка цінностей з можливістю запобігти політичній упередженості до архітектури вказаного періоду визначає актуальність дослідження.

Роботи російських (В. Хайта, М. Нащюкіної, А. Іконнікова, Г. Ревзіна, А. Бокова, О. Рудченко та інших) та українських вчених (А. Буряк, О. Ремізова, А. Бенцекова) з початку 1990-х років показали, що такі явища, як „сталінська архітектура”, „архітектура Мусоліні”, „ампір Шпеєра” та інші, які мають місцеві назви у країнах Східної Європи – це різновиди стилю Ар Деко, який охопив країни Західної та східної Європи в першій половині ХХ ст. Основним теоретичним дослідженням стилю Ар Деко є дисертація Т. Малініної „Стиль Ар Деко. Витоки, регіональні варіанти, особливості еволюції”, (Москва, 2002). Але в роботах вказаних вчених не визначено як декоративна гілка вітчизняної архітектури 1920-1950-х рр. співвідноситься з західноєвропейською та американською гілками стилю Ар Деко. Що таке “сталінська архітектура” і яке місце вона займає у світовій архітектурі.

Сучасні житлові та адміністративні будинки міст Москви, Києва, Ашхабада, Ташкента, Астани демонструють своєрідний засіб продовження напряму, який веде діалог із спадщиною, так званої „архітектури сталінського періоду”. З’являються, навіть, назви цього сучасного стилю – це, наприклад, „Капреалізм”, „нео-ар деко”. Але невивченість внутрішніх законів розвитку архітектурного надбання другої половини 1920-х – 1950-х рр. призводить до копіювання, або неграмотної компеляції. Таким чином, вище означені проблеми виявляють мету та задачі дослідження.

Мета дисертаційного дослідження – визначити композиційні принципи пластичної мови декоративної гілки вітчизняної архітектури кінця 1920-х – 1950-х років та виділити основні етапи її еволюції.

Відповідно до поставленої мети визначені наступні **задачі**:

- виявити дослідницькі позиції у формуванні уявлень про декоративну гілку архітектури кінця 1920-х – 1950-х рр.;
- уточнити часові і територіальні межі розвитку Ар Деко у вітчизняній архітектурі;
- виявити зміст пластичної мови вітчизняного стилю Ар Деко;
- систематизувати словник архітектурних форм і розкрити композиційні техніки пластичної мови стилю Ар Деко;
- проаналізувати причини виникнення і визначити етапи розвитку пластичної мови вітчизняного стилю Ар Деко;
- виявити типологію різновидів пластичної мови Ар Деко.

Об’єкт дослідження – декоративна гілка вітчизняної архітектури кінця 20-х – 50-х рр. ХХ ст. **Предметом** дослідження є пластична мова стилю Ар Деко та її еволюція.

Межі дослідження визначаються архітектурою кінця 20-х – 50-х рр. ХХ ст. на території СРСР.

Методика дослідження.

1. Метод порівняльного аналізу вітчизняних архітектурних об'єктів з американськими та західноєвропейськими представниками стилю Ар Деко.
2. Композиційний аналіз архітектурних споруд, який виявляє групи об'єктів-представників стилевих різновидів пластичної мови стилю Ар Деко.
3. Семіотичний аналіз вітчизняних архітектурних об'єктів з трьох позицій: семантики, морфології та синтаксису, тобто архітектурної мови стилю Ар Деко.
4. Для розгляду основних подій у радянській архітектурі кінця 20-х – 50-х років ХХ сторіччя, напрямків та течій, змін в архітектурному та будівельному законодавстві і т.д. в роботі застосовується метод історико-генетичного дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що:

- в науковий обіг вводиться знання про пластичну мову стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі кінця 1920-х – 1950-х рр.;
- уточнюються часові та територіальні межі розвитку пластичної мови стилю Ар Деко на території СРСР в контексті розвитку західноєвропейського та американського різновидів;
- вперше розглядається словник архітектурних форм пластичної мови стилю Ар Деко, значення і композиційні техніки формування об'єкту;
- виявляються причини виникнення пластичної мови стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі;
- введена в науковий обіг типологія різновидів пластичної мови вітчизняного Ар Деко.

Практичне значення отриманих результатів роботи полягає в тому, що вони можуть використовуватись:

- в наступних наукових дослідженнях проблеми формування стилів ХХ сторіччя;
- основні положення роботи показують художню цінність архітектурного надбання 1920 – 1950- рр., а також дають можливість їх використання відділом охорони архітектурних пам'яток при складанні своду пам'яників і проведенні мір по їх збереженню та реконструкції і реставрації.
- , науково-дослідними та проектними інститутами, фірмами та організаціями, які займаються проектуванням, реконструкцією в історичному міському середовищі;
- у лекційних курсах, курсовому та дипломному проектуванні на архітектурних факультетах ВНЗ.

Особистий внесок здобувача. Автор самостійно проаналізувала та описала еволюцію уявлень про Ар Деко, походження терміну та трансляцію його у вітчизняну історіографію в статті „Возникновение и становление

термина Ар Деко” [5]. В роботі уточнені територіальні та часові межі розвитку стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі, матеріал викладено у статті „Архитектура Ар Деко. Временные и территориальные границы” [6]. Проведений стилістичний аналіз архітектури Харкова 20-х – 30-х років ХХ сторіччя [3]. Виявлені особливості містобудівних процесів, які учинили вплив на формування морфологічних особливостей просторової організації об’єктів Ар Деко у США та СРСР у статті „К вопросу о влиянии проектных подходов в развитии планировочной структуры городов США и СССР в первой половине ХХ столетия на морфологию стиля Ар Деко” [7]. Побудована типологія різновидів пластичної мови стилю Ар Деко, складено словник архітектурних форм і виявлені композиційні техніки у роботах [1, 4].

Апробація результатів дослідження. Основні положення викладені в статтях, науково-технічному звіті кафедри Урбаністики ХДТУБА 2000 р., у доповіді на Університетських читаннях присвячених 70-річчю ХДТУБА “Будівництво та архітектура – погляд у ХХІ століття” – 2000 р.; у доповідях професорсько-викладацького складу і аспірантів на науково-технічних конференціях ХДТУБА: №56-а – 2001 р.; №58 – 2003 р.; №59 – 2004 р., а також опубліковані у збірці III-ї міської науково-практичної конференції «Актуальные проблемы современной науки в исследованиях молодых ученых г. Харькова».

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є підсумком досліджень, проведених автором відповідно планів цільових програм Міністерства освіти і науки України. Напрямок даного дослідження є частиною науково-дослідної держбюджетної роботи кафедри Урбаністики ХДТУБА по темі „Сучасні проблеми розвитку міст регіону” РК №0102У001073, ОК №0202У002120.

Публікації. Основні наукові положення дисертації опубліковані в 9 друкованих працях, з яких 7 – у виданнях, що входять у перелік ВАК.

Структура та об’єм роботи будується відповідно поставлених задач та логікою дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів та завершення (загальний об’єм – сторінки тексту і – листів ілюстративного матеріалу), список використаних джерел складає – найменувань.

У першому розділі “Дослідницькі підходи до описання вітчизняної архітектури стилю Ар Деко” розглядається питання виникнення терміну Ар Деко та його трансляція у вітчизняну історіографію. Показана багатозначність у визначенні цього поняття у пристосуванні до архітектури країн Західної і Східної Європи, США та СРСР. Виявлено, що в дослідженнях вітчизняних науковців стиль, який має розповсюджену назву „архітектура сталінського періоду” визначався до останніх років в часових межах 1932 – 1954 рр. Показано, що з поширенням у вітчизняній історіографії на це явище терміну

Ар Деко, часові межі стають розпливчасті. Для побудови цілісного уявлення про стиль Ар Деко у вітчизняній архітектурі, а також змоги визначити часові межі його існування використані два методи: семіотичний, який представляє мову архітектури у трьох аспектах – семантичному, морфологічному та синтаксичному (композиційні засоби); історико-генетичному, який виявляє зміни пластичної мови.

У другому розділі “Пластична мова стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі” досліджується семантичне поле архітектури і систематизуються змісти та значення, які втілені в формах та елементах архітектурних споруд. Складається словник архітектурних форм та визначаються композиційні засоби роботи з ними у вітчизняних об’єктах стилю Ар Деко.

В третьому розділі “Розвиток мови стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі (кінець 1920-х – 1950-ті роки)” виявляються причини виникнення пластичної мови стилю Ар Деко і її становлення в контексті розвитку світового архітектурного процесу. Виявляються основні етапи розвитку пластичної мови стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі і відповідно до них визначаються типологічні різновиди.

У закінченні викладено загальні висновки і показані положення, які отримані автором особисто.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, формулюються мета і задачі дослідження, дається характеристика об’єкта, предмета і методик дослідження, позначаються основні положення, які виносяться на захист.

Перший розділ “Дослідницькі підходи до описання вітчизняної архітектури стилю Ар Деко” має три підрозділи. Поява в наш час численних публікацій, присвячених питанню дослідження явища Ар Деко, а також припущення про те, що архітектура так званого „сталінського періоду” є частиною цього явища, викликають необхідність рефлексивного до них відношення. В першому підрозділі досліджується географія найменувань вітчизняної архітектури вивчаемого періоду і стилю Ар Деко, які існують в сучасній історіографії. Багатоликість виявів у архітектурі визначає складність стилю. З цієї причини Ар Деко має багато тлумачень у вивченні та описанні як на заході так і на сході.

Дослідження вітчизняного матеріалу показало, що в сучасному мистецтвознавстві та історіографії відсутнє ім’я, термін, який би характеризував радянську архітектуру кінця 20-х – 50-х рр. XX ст. не з політичної точки зору або історичних подій, а з професійної позиції. В цьому виявляється подібність ситуацій вітчизняної архітектури і західного стилю Ар

Деко, тому що там цей стиль доволі довгий час не сприймали як ціле і він існував під різними назвами, наприклад, у Франції – “пишний, декоративний”, “сухий, машинний”, “компромісний стиль” та інш.; у США – “Нью Йоркський стиль”, “вертикальний стиль”, “стиль модерністік” та інш.; у Східній Європі – “рондо кубізм” і так далі.

Вивчення дослідницьких позицій періоду другої половини 20-х – початку 50-х років ХХ сторіччя у вітчизняній історіографії поділяється на чотири часові відрізки. Кожний період має свою групу назв. Перший етап досліджень – це кінець 20-х – 50-ті роки, співпадає з виникненням, становленням, розвитком та спадом стилю. Розвиток традицій і декоративних тенденцій у вітчизняній архітектурі проходив паралельно розвитку раціоналістичних течій. Ці тенденції мали дещо модернізований вигляд, тому, що видатні майстри архітектури намагались пристосувати класику до сучасних вимог (І. Фомін, І. Жолтовський, І. Голосов та інш.). Після відомої постанови 1932 року та виникнення об'єднуючої організації Спілки архітекторів процес пошуку радянського стилю змінив свій напрям на „опанування історичної спадщини”. Перший з'їзд членів Спілки архітекторів ознаменував остаточну перемогу класичного напрямку над авангардом і почав епоху, яка отримала в майбутньому багато назв і характеристик, але першою з'явилась назва „архітектура соцреалізму”.

Не зважаючи на єдиний напрям в культурі СРСР, який одержав підтримку Влади, дослідники-сучасники та критики (Д. Аркін, Н. Троїкий) відзначили найбільш видатні школи (школа І. Жолтовського, школа Б. Іофана та інш.), напрямки окремих майстрів, які мали своє обличчя в архітектурній діяльності (“пролетарська класика” І. Фомина). У цей же час на Заході в архітектурі відбуваються такі ж процеси розмаїття раціоналістичних та ретроспективно-традиційних течій. Стиль Ар Деко виглядає не як цілісний, а як велика кількість окремих течій, напрямків та особистих шкіл майстрів.

Другий етап – це 60-ті – 80-ті роки, виявляє критичне відношення до архітектури попереднього періоду та замовчування багатьох факторів її формування. Найбільш розповсюджена характеристика - еkleктичність з негативним відтінком. В 1966 році на Заході виникає термін Ар Деко, який об'єднав всі поодинокі імена. До явища Ар Деко західні дослідники (Б. Хіллер, Ю. Епелгейт, Д. Флемінг, Х. Онор, І. Брунгамер, П. Байер та інш.) віднесли також московські висотні дома 1950-х років.

Третій етап досліджень – 1980-ті – 90-ті роки, у вітчизняних дослідників формується кілька позицій – це: архітектура служить Владі і отримує назву “сталінська архітектура” (Б. Гройс, В. Паперний, Б. Черкес, та інш.), її порівнюють з архітектурями Німеччини і Італії нацистських режимів, отримує ім'я „тоталітарна” (С. Іванов); у зв'язку з використанням історичної спадщини

підкреслюється, що вона ретроспективна; виявляються раніш не помічені місцеві школи, течії, наприклад „український стиль” та інші.; особливу увагу викликає неописаний пласт архітектури 1933 – 1935 рр., так званого „перехідного періоду” (А. Сардаров, С.О. Хан-Магомедов).

Четвертий етап досліджень – кінець ХХ – початок третього тисячоліття. Цьому періоду притаманні рефлексивне відношення до минулого, переоцінка цінностей, співвідношення радянської культури с західною. На цьому етапі формується погляд на вітчизняну архітектуру як частину світового архітектурного процесу та невід’ємну частину стилю Ар Деко, який розвивався паралельно раціоналістичним течіям “сучасного напрямку” (А. Буряк, О. Ремізова, Г. Ревзін, А. Боков, О. Рудченко, В. Хайт, А. Бенцекова та інші.).

Таким чином, важливо узагальнити вище означений матеріал. Дослідження вітчизняних джерел довели, що декоративна гілка радянської архітектури другої половини 20-х – 50-х років ХХ сторіччя не була місцевим ізольованим явищем, а є однією з різновидів світового процесу розвитку архітектури, який отримав на заході назву Ар Деко. На сучасному етапі потрібен об’єктивний погляд, який характеризував би декоративну гілку вітчизняної архітектури вказаного періоду не з політичної точки зору чи відповідно запозичуваного архітекторами історичного матеріалу, а з професійної позиції. Термін Ар Деко виступає як узагальнюючий, він виявляє характер архітектури відмінної від раціоналістичної гілки радянського авангарду.

Стиль Ар Деко охоплює більш широку територію, аніж це описано у західній історіографії. Він розповсюдився на територію Східної Європи і СРСР. У вітчизняній історіографії межі досліджуваного явища визначалися 1932 – 1954 рр. Однак, насправді ці межі ширше. Верхня межа західного стилю Ар Деко визначається 1908-1912 рр., в СРСР – другою половиною 1920-х рр. На Заході стиль розквітає у 1925-30-х рр., а в СРСР – друга половина 1930-х рр. Заключний етап розвитку Ар Деко на Заході – 1940-41 рр., в СРСР – друга половина 1950-х рр.

Сучасне уявлення про побудову стилю Ар Деко має опиратись на семіотичне дослідження архітектури другої половини 1920-х – 1950-х рр. Вітчизняна архітектура вказаного періоду розглядається як цілісна система пластичної мови, яка включає три складові – це синтаксичний, морфологічний та семантичний шари.

У дослідженні поняття пластичної мови вітчизняної архітектури 1920-х – 1950-х рр. розглядається як багатозначне та яке розвивається в часі.

В другому розділі “Пластична мова стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі” три підрозділи, де послідовно розкриваються –змісти, події,

постанови і накази, які впливали на утворення радянського стилю першої у світі держави працівників та селян, виділяються характерні для пластичної мови цієї архітектури форми та елементи, а також композиційні засоби.

Зміст пластичної мови стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі сформувався під впливом ідеології та програми побудови соціалістичної держави. Віра в технічні можливості та особисті сили у створенні нового типу державної організації знайшли відбиток у пластичній мові Ар Деко – в її ідейності, а найбільш яскравим ідеологізованим твором є конкурсний проект Б. Іофана – Палац Ради. Мова радянської архітектури вказаного періоду наслідує ідеї ідеалістичних держав минулого. В ній поєднані, з однієї сторони, зібрана спадщина з античних часів та теоретичні філософські трактати побудови ідеальних держав, а з іншої – концепція розвитку майбутнього людства, яка була утворена авангардистами. Радянські майстри звертались до трактатів Відродження та програм Великої Французької революції. Глибокі знання класичної спадщини дозволяли архітекторам вибирати та „сортувати” ті змісти, які відтворювали пріоритетність СРСР над капіталістичним світом.

Характерна ознака пластичної мови вітчизняної архітектури вказаного періоду – ілюзорність, часто втілювалась у штучно утворених універсаліях, наприклад, ВСХВ (ілюзія забезпеченого щасливого життя селян), виставкових павільонах Всесвітніх виставок 1937 і 1939 рр. Зображувальність знайшла відображення у найбільш стійких тематиках декоративних „одягів” – темі соціалістичного будівництва; меморіальній темі; темі героїзму; праці; достатку; культ фізичної сили; темі виховання молоді; дружби народів; технічного прогресу та темі Влади та інш. Ієрархія побудови державної влади знайшла втілення ієрархії типів споруд. Індивідуальність кожної конкретної споруди була обумовлена точно визначеним місцем у цій ієрархії. Характерною рисою пластичної мови стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі є її театралізованість. Авангард 1920-х рр. створив сценарій, у якому роль керівника держави належала народу, Ар Деко створив до цього сценарію декорації.

Прагнення досягти виразності визначило різноманітність засобів: написи, зображення, колір та світло, фактуру та матеріал, живопис та скульптуру. Нерідко всі вони об'єднувались в межах однієї споруди і несли в собі багато тем та сюжетів, переплетених між собою в єдину розповідь.

Морфологічна будова об'єкту складається з двох принципових шарів:

- в основі об'ємно-просторової побудови геометрична форма, витримана по конструктивним та функціональним вимогам;

- декоративний шар, який включає велику кількість виразних засобів та інколи зображує призначення споруди служить зовнішньою оболонкою об'єкту.

„Словник” пластичної мови вітчизняної архітектури кінця 1920-х – 1950-х років на етапі зародження стилю формувався з мінімального набору “нефункціональних”, декоративних неконструктивних елементів – фільонок, гофрів та полу гофрів, перфорації та інш. Об’ємно-просторове рішення споруд метафорично відображувало технічну міць радянської держави. Ордер мав схематичний спрощений характер, застосовувався тільки доричний, як найбільш відповідний часу. На етапі кристалізації стилю об’ємно-просторова будова споруд ставала більш вертикальною, ієрархічною, поступово вкриваючись декоративним шаром. Словник форм та елементів поповнювався запозиченими: ордерними деталями, орнаментами, скульптурою та інш., які “розповідали” про зміст та ідею споруди. У заключному етапі розвитку пластичної мови стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі декор стає головним фактором, який впливає на формування об’ємно-просторового рішення, іноді підкорюючи собі форму, перетворюючи її на форму-носії.

Синтаксична основа пластичної мови вітчизняної архітектури базується на синтезі композиційних технік і засобів. В роботі визначено, що заходи та будова об’ємно-просторового рішення об’єктів радянської архітектури кінця 1920-х – 1950-х років об’єднує принципи раціоналістичної лінії авангарду – конструктивізму, функціоналізму, супрематизму з класичними правилами утворення споруди як цілісного організму. Характерні композиційні заходи, які спостерігаються у вітчизняній архітектурі другої половини 20-х – першої половини 30-х років, так званого „перехідного періоду” – це асиметрія з частковою симетрією; метро-ритмічні ряди лопаток і спрощених пілястр; осеві та складно-осеві побудови об’ємно-просторової композиції об’єкта, вільне сполучення геометрично чистих форм. Техніка стилізації декоративних форм: від спрощення, геометризації, схематизму площинних композицій на ранній стадії розвитку стилю змінюється детальною обробкою на стадії становлення, а на заключній стадії кількість застосованих засобів перевищувала межі. Повертається принцип, який втілювався в архітектурі модерну – це вживання синтезу мистецтв при утворенні архітектурного об’єкту.

Вплив класицизму спостерігається у прагненні урівноважити композицію фасадів, зробити їх симетричними чи частково симетричними. Логічність та послідовність побудови планів споруд в просторовому прочитанні відбивають підпорядкування частин цілому – ієрархію з чітко виявленим центром. Пристосування трьох-частного ділення на фасаді відбувалось без додержання класичних пропорцій. В містобудуванні відроджувався принцип ансамблевості, тобто споруда або комплекс споруд проектувались з урахуванням оточення, зустрічаються приклади прямих аналогій з комплексами періодів французького та російського класицизму. Запозичення

композиційних заходів із ідеалістичних концепцій минулого також знайшло своє втілення в містобудуванні, тобто в розробці генеральних планів міст. Монументальність та перебільшення – засоби, які характерні для пластики мови вітчизняної архітектури. Подібні заходи характерні для східно-європейської вітки стилю Ар Деко.

Пластична мова радянської архітектури кінця 20-х – 50-х років схожа за своєю будовою та змістом з мовами, які мають у своїй основі вміння з'єднувати знахідки авангардних раціоналістичних течій та напрямів у архітектурі та мистецтві з досвідом класики. Вона подібна до пластичних мов французького та американського різновидів стилю Ар Деко. Але є й відмінні риси – це: в першу чергу, інша ідейна основа, спрямована на втілення комуністичних ідей, в протилежність американським та західно-європейським різновидам, які відбивали технічні досягнення. Ще одна особливість – це імітація “сучасних” матеріалів, таких як, наприклад, бетон. В період другої половини 20-х – початку 30-х років багато споруд будувались з цегли, яку зверху покривали штукатуркою, яка імітувала бетон. А бетон застосовували тільки в несучих опорах та перекриттях. В США імітували деякі цінні матеріали з метою зробити дешевим будівництво. У Франції зустрічаються приклади застосування як традиційних матеріалів у будівництві так і сучасних. Таким чином можна констатувати, що пластична мова вітчизняної архітектури стилю Ар Деко відрізнялась семантично, але мала багато спільного у синтаксичному та морфологічному планах з західно-європейським та американським різновидом.

В третьому розділі “Розвиток мови стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі (кінець 1920-х – 1950-ті роки)” – аналіз світового процесу розвитку архітектури показав, що причинами виникнення та розвитку пластичної мови стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі кінця 1920-х – 1950-х рр. є:

1. Виникнення держави з новим політичним строем та комуністичною ідеологією, яка потребувала вирішити задачу утворення свого особливого стилю.

2. Відмова від традицій і історії та пошук нових художніх засобів призвів до:

- змін напряму художніх процесів, виникнення авангардних течій і загостренню конкуренції між прибічниками традицій в архітектурі, і раціоналістичним крилом радянського авангарду, до якого примкнула молодь;

- боротьби між новачками та традиціями, яка призвела до виникнення великої кількості архітектурних споруд, які в своїй основі мали компромісні рішення і “сплавляли” раціоналістичну та декоративну тенденції. На межі раціоналістичного і традиційного виникла мова Ар Деко.

3. Відмова від великої кількості творчих об'єднань та угруповань у радянській культурі призвела до зміни курсу на єдино-направленість – “освоєння культурної спадщини” і її декоративно-художнє переосмислення, у зв'язку з чим у формуванні стилю Ар Деко почалась стадія кристалізації.

Детальний аналіз тенденцій у розвитку пластичної мови вітчизняної архітектури кінця 20-х – 50-х років ХХ сторіччя дозволив побудувати картину еволюції, яка складається з трьох етапів. Вони не співпадають з часовими межами західноєвропейського і американського різновидів стилю Ар Деко.

I-й період – кінець 20-х – початок 30-х років ХХ сторіччя – етап становлення Ар Деко у вітчизняній архітектурі. В Європі у Франції цей стиль виник раніше та продемонстрував свої можливості і представ у розквіті на виставці 1925 року у Парижі. В США цей стиль набуває неабиякої популярності саме після цієї виставки.

II-й період – 1935 – 1941 роки – переорієнтація загального напрямку мистецтва і архітектури, утворення спілок митців, літераторів, архітекторів та інш. Вітчизняний стиль Ар Деко розвивається на класичних надбаннях з урахуванням нових досягнень в області будівництва „всього прогресивного людства”. Влада контролює процеси в розвитку радянської архітектури. Аналогічні процеси відбуваються в Німеччині і Італії. Інша картина у США, тут Ар Деко розквітає в архітектурі хмарочосів, має багато облич і його пластична мова розвивається на базі нео-готичних, нео-барочних та інших ретроспекцій, а на початку 40-х головним і фактично єдиним напрямом стає раціоналістична лінія модернізму.

III-й період – перші післявоєнні роки - заключний в розвитку пластичної мови стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі, яка набуває насиченої декоративності. В Європі і США в цей час панує модернізм.

Пластична мова вітчизняної архітектури стилю Ар Деко кінця 1920-х – 1950-х років мала здібності почувати і розпізнавати політичні настрої уряду, а також змінюватись відповідно нових вимог і смаків. Тому пластика мови цього стилю відповідно змінюється, вона мало схожа в період свого зародження на передвоєнну і, зовсім відмінна від післявоєнної. Виходячи з результатів аналізу цих відмінностей виділяються три типи – це конструктивний, ретроспективний і ретроспективно-орнаментальний.

Конструктивний тип має багато спільного з принципами формоутворення західноєвропейського стилю Ар Деко. Він найбільш демократичний за своїм змістом. Головні композиційні заходи транслюються від модерну та авангардних течій. Використання історичного матеріалу обмежено і носить “модернізований” характер. В оформленні споруд декор виступає другорядним по відношенню до об'ємно-просторового рішення. Основні прийоми оздоблення фасадів – це стилізація, аплікація, спрощення. Улюблені

форми та елементи – це гофри, перфорація, тяги. Цей тип подібний до французького та американського різновидів стилю Ар Деко.

Ретроспективний тип близький за своєю будовою до східноєвропейської різновидності стилю Ар Деко (Германської і Італійської). Архітектура стає монументальною, вона як і Влада набуває вертикальності і відображує ієрархію побудови урядової структури, а також велич держави. Це виражається в ступінчастості, ярусності та декоративності. В оформленні фасадів використовуються класичні ордерні мотиви, реабілітуються орнаменти, монументальна скульптура та розпис, призначені демонструвати досягнення соціалістичного будівництва.

Ретроспективно-орнаментальний тип має схожі риси з американським стилем Ар Деко. Запозичуються композиційні заходи, форми, елементи з культур народів СРСР, класичних стилів. В містобудуванні відроджується поняття ансамблю. В оформленні фасадів декор стає першорядним по відношенню до об'ємно-просторового рішення. В радянській архітектурі перших післявоєнних років втілюється принцип “синтезу мистецтв”.

ВИСНОВКИ

Відповідно заданої мети в роботі проведено аналіз пластичної мови декоративної гілки вітчизняної архітектури кінця 1920-х – 1950-х рр. На поставлені задачі отримано відповіді.

1. Виявлені етапи досліджень та позиції дослідників у формуванні уявлень про декоративну гілку архітектури кінця 1920-х – 1950-х рр.

Перший етап досліджень у вітчизняній архітектурі – це кінець 20-х – 50-ті роки, співпадає з виникненням, становленням, розвитком та спадом стилю. Він виглядає як велика кількість окремих течій, напрямків та шкіл майстрів. Аналогічний стан на Заході. Стиль отримав багато назв, наприклад, у Франції – “пишний, декоративний”, “сухий, машинний”, “компромісний стиль” та інш.; у США – “Нью Йоркський стиль”, “вертикальний стиль”, “стиль модерністик” та інш.; у Східній Європі – “рондо кубізм”; у СРСР – “пролетарська класика”, “архітектура соцреалізму”, “протоконструктивізм”, “сталінська архітектура” і так далі.

Другий етап – це 60-ті – 80-ті роки, виявляє критичне відношення до архітектури попереднього періоду та замовчування багатьох факторів її формування. Найбільш розповсюджена характеристика - еkleктичність з негативним віддінком. В 1966 році на Заході виникає термін Ар Деко, який об'єднав всі поодинокі назви на Заході.

Третій етап досліджень – 1980-ті – 90-ті роки, у вітчизняних дослідників формується кілька позицій: погляд та вивчення з політичної точки зору, з

позиції використання цим стилем історичної спадщини, виділення та вивчення окремих течій та шкіл ретроспективно-традиційного напрямку, які раніше не помічали.

Четвертий етап досліджень – кінець ХХ – початок третього тисячоліття. Цьому періоду притаманні рефлексивне відношення до минулого, переоцінка цінностей, співвідношення радянської культури с західною. На цьому етапі формується погляд на вітчизняну архітектуру як частину світового архітектурного процесу та невід'ємну частину стилю Ар Деко, який розвивався паралельно раціоналістичним течіям “сучасного напрямку”.

2. Уточнені часові і територіальні межі розвитку стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі.

Верхня межа – період зародження стилю Ар Деко визначається в СРСР – другою половиною 1920-х рр. Стиль проходить стадію кристалізації і розквітає у другій половині 1930-х рр. Заключний етап розвитку Ар Деко – друга половина 1950-х рр.

3. Виявлені змісти пластичної мови вітчизняного стилю Ар Деко.

Визначними характеристиками семантичного поля пластичної мови є: ілюзорність, ідеологічна основа, запозичення історичних тем та сюжетів, зображувальність, ієрархія у побудові суспільства знаходить відображення в архітектурі, театралізація.

4. Систематизований словник архітектурних форм та елементів і визначені композиційні техніки пластичної мови стилю Ар Деко.

На етапі зародження словник архітектурних форм складається з набору нефункціональних, неконструктивних декоративних елементів – фільонок, гофрів, полу гофрів, перфорації, тяг, лопаток та інш. На стадії становлення – поповнюється запозиченими у історичного класичного надбання: ордерними формами та елементами, аркадами, колонадами, орнаментами, барельєфними зображеннями реалістичних картин з життя радянських людей, скульптурою. На заключному етапі діапазон запозичуваних форм значно розширюється, досліджуються національні культури на предмет відповідності форм новому соціалістичному змісту. Декор починає займати самоїтійне місце по відношенню до принципів побудови об'ємно-просторового рішення.

Головний композиційний засіб збірки форм та елементів – “сплав” (вплив виробничих, технічних процесів), на відміну від еkleктики, де відбувається “зшивання” різних “лоскутів” в одну тканину фасада і “виращування” в модерні (принцип природообразності).

5. Проаналізовані причини виникнення і виявлені етапи розвитку мови вітчизняного Ар Деко. Причинами являються:

- формування держави з новим політичним строем та комуністичною ідеологією визначило “велику” ідею утворення нового стилю;

- боротьба між новаціями та традиціями призвела до виникнення великої кількості архітектурних споруд, які в своїй основі мали компромісні рішення і “сплавляли” раціоналістичну та декоративну тенденції. На межі раціоналістичного і традиційного виникла мова Ар Деко.

Відмова від великої кількості творчих об'єднань та угруповань у радянській культурі призвела до зміни курсу на єдино-направленість – “освоєння культурної спадщини” і її декоративно-художнє переосмислення, у зв'язку з чим у формуванні стилю Ар Деко почалась стадія кристалізації.

Метод історико-генетичного дослідження дозволив побудувати сучасне уявлення про еволюцію пластичної мови вітчизняної архітектури кінця 20-х – 50-х рр. ХХ ст. В роботі введено три етапи розвитку пластичної мови - 1925-1934 рр. – зародження та становлення; 1935-1941 рр. – кристалізація; 50-ті роки – закат.

6. Виявлена типологія різновидів пластичної мови стилю Ар Деко.

Вона складається з конструктивного, ретроспективного та ретроспективно-орнаментального типів.

ПЕРЕЛІК ПУБЛІКАЦІЙ

1. Ремизова Е., Крейзер И. Ар Деко или Вперед в Прошлое. // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХХП, 1998. – Вип. №6. – С. 30-31.
2. Буряк А., Крейзер И. Метод и стиль в архитектуре Харькова 20-х – 30-х гг. // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХХП, 1999. – Вип. №4-5. – С. 128-129.
3. Крейзер И. Стилистический анализ архитектуры Харькова 20-30-х гг. ХХ ст. // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХХП, 2000. – Вип. №2-3/1. – С. 163-164.
4. Крейзер И., Ремизова Е. Французское Ар Деко. Архитектура компромисса. // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХХП, 2000. – Вип. №4-5. – С. 44-49.
5. Крейзер И. Возникновение и становление термина Ар Деко. // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХХП, 2000-2001. – Вип. № 6-1. – С. 10-13.
6. Крейзер И. Архитектура Ар Деко. Временные и территориальные границы. // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХХП, 2001-2002. – Вип. №2-3. – С. 191-195.
7. Крейзер И.И. К вопросу о влиянии проектных подходов в развитии планировочной структуры городов США и СССР в первой половине ХХ

столеття на морфологию стилю Ар Деко. // Науковий вісник будівництва. Міністерство освіти і науки України, Академія будівництва України. – Харків: ХДТУБА, - 2002. - Вип. №19. – С. 13-17.

8. Крейзер И.И. Проектные подходы в развитии планировочной структуры городов США и СССР в 50-е гг. XX ст. // Вісник харківського університету. № 456. Серія: „Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених м. Харкова”. Частина I. – Х., 2000. – С. 353-356.

9. Крейзер И.И. Стиль Ар Деко в отечественной архитектуре. // Інформаційний листок. – Х.: ЦНТЕІ. – 2002. № 50.

АНОТАЦІЯ

Крейзер І.І. “Еволюція пластичної мови вітчизняної архітектури стилю Ар Деко кінця 20-х - 50-х рр. XX ст.” – Рукопис.

Дисертація у вигляді рукопису на здобуття вченого ступеня кандидата архітектури за спеціальністю 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. – Харківський державний технічний університет будівництва і архітектури, Харків, 2004.

Дисертація присвячена дослідженню композиційних принципів пластичної мови декоративної гілки вітчизняної архітектури кінця 20-50-х років XX сторіччя, яка зародилась та розвивалась паралельно авангардному напрямку і включає архітектуру т.з. „перехідного періоду”, а також стиль більш відомий під назвою “сталінська архітектура”.

В роботі вперше виявлені основні етапи розвитку уявлень про стиль Ар Деко в архітектурі вітчизняних та західних досліджувачів. Вивчення вітчизняної архітектури вказаного періоду з трьох позицій – семантики (змістів), морфології (архітектурні форми) та синтаксису (композиційні техніки) показало, що її мова побудована за тими ж принципами, що і мови західноєвропейського і американського різновидів стилю Ар Деко. Але відмінними рисами є – ідейність, монументальність, гіперболізація. Часові межі стилю Ар Деко у вітчизняній архітектурі стилю Ар Деко позначаються кінцем 1920-х – 1950-ми рр. Виявляються три етапи розвитку пластичної мови у вітчизняній архітектурі в контексті західноєвропейського і американського різновидів стилю Ар Деко. Кожен етап характеризується формуванням особливого типу, який отримує свою назву: конструктивний, ретроспективний і ретроспективно-орнаментальний.

Ключові слова: архітектура Ар Деко, пластична мова архітектури, семантика, морфологія і синтаксис, декор.

АННОТАЦИЯ

Крейзер И.И. «Эволюция пластического языка стиля Ар Деко в отечественной архитектуре конца 20-х – 50-х гг. XX ст.» - Рукопись.

Диссертация в виде рукописи на соискание ученой степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01 – теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры. – Харьковский государственный технический университет строительства и архитектуры, Харьков 2004.

Работа посвящена исследованию отечественной архитектуры 20-х – 50-х гг. XX ст. декоративной ветви, зародившейся и развивавшейся параллельно авангардно-рационалистическому направлению и включает в себя архитектуру т.н. «переходного периода», а также стиль известный под именем «сталинская архитектура».

Сравнительный анализ декоративной ветви отечественных архитектурных объектов 20-х – 50-х гг. XX ст. с зарубежными (Франции и США) аналогичного периода показал, что советская архитектура не была изолированным явлением, развивавшимся по другим профессиональным законам, нежели архитектура в западных странах. Стиль Ар Деко, возникший во Франции и США распространился на более широкую территорию, чем это представлено в работах западных исследователей. Он охватывает страны Восточной Европы, включая СССР.

В работе впервые выявлены основные этапы развития представлений о стиле Ар Деко в архитектуре западных исследователей. Изучение позиций отечественных исследователей выявило четыре периода. Первый этап исследований приходится на 1920-е – 1950-е гг., совпадает с возникновением, становлением и угасанием стиля. Он развивается как множество отдельных течений, направлений и школ мастеров, которые разрабатывают новый стиль, но обращаются и перерабатывают традиции и классическое наследие. Стиль получает множество наименований и характеристик. Второй этап – это 1960-е – 1980-е гг. отношение исследователей к архитектуре изучаемого периода сдержанное или критическое с негативным оттенком, наиболее распространенная характеристика – эклектичность. В Европе в 1966 г. проходит выставка по мотивам Международной выставки 1925 г. Возникает термин Ар Деко и западные ученые начинают замечать некую общность среди огромного количества декоративных ответвлений авангарда первой половины XX века. Третий этап – 1980-1990- гг. среди отечественных исследователей формируется ряд позиций – взгляд на отечественную архитектуру как исполнителя заказа государственной власти; подчеркивается ретроспективность в связи с использованием исторического наследия; начинают замечать отдельные школы и стили, которые ранее не замечали.

Четвертый этап наступает в конце XX в. Этому периоду характерно рефлексивное отношение к прошлому, переоценка ценностей, соотношение отечественной культуры с западной. На этом этапе формируется взгляд на отечественную архитектуру как часть мирового архитектурного процесса и неотъемлемую часть стиля Ар Деко. Уточнены временные и территориальные границы стиля Ар Деко. Показано, что стиль Ар Деко охватывает более широкую территорию, чем это выявлено западными исследователями и включает страны Восточной Европы, в том числе СССР.

Изучение декоративной ветви отечественной архитектуры конца 1920-х – 1950-х гг. с трех позиций – семантики (смыслов, значений), морфологии (архитектурных форм) и синтаксиса (композиционных приемов) показало, что ее язык имеет аналогичное устройство, что и языки западноевропейской и американской разновидностей стиля Ар Деко. Выявлено, что пластический язык отечественной архитектуры имеет общие принципы в формообразовании, однако, особенности политического устройства СССР обусловили отличительные черты, такие как идейность, гиперболизация и монументальность. В работе систематизирован словарь архитектурных форм и элементов и определены основные композиционные техники создания архитектурных объектов.

Проанализированы причины возникновения и выявлены этапы развития пластического языка декоративной ветви отечественной архитектуры конца 1920-х – 1950-х гг. в контексте западноевропейской и американской разновидностей стиля Ар Деко. Зарождение пластического языка стиля Ар Деко в отечественной архитектуре происходит во второй половине 1920-х гг., становление и кристаллизация во второй половине 1930-х – 1941 г. Заключительный этап наступает в послевоенные годы. В соответствии с этими этапами выделены типологические разновидности, которые получают названия – конструктивный, ретроспективный и ретроспективно-орнаментальный типы стиля Ар Деко в отечественной архитектуре.

Полученные знания могут быть использованы при составлении свода памятников, реконструкции и реставрации архитектурного наследия 1920-х – 1950-х гг., в дальнейших теоретических исследованиях.

Ключевые слова: архитектура Ар Деко, пластический язык архитектуры, семантика, морфология и синтаксис, декор.

Summary

I.I. Kreyzer. Evolution of the Art Deco style Plastic Language in the Native Architecture during 1920s-1950s. – Draft.

Graduation This is for a Ph.D. (Candidate of Architecture) degree with specialty 18.00.01. – Architecture theory, Restoration of Architectural monuments of history. Kharkiv State Technical University of Construction and Architecture, Kharkiv, 2004.

The paper is concerned with the native architecture of decorative and traditional kind during 1920s – 1950s, known as the “transition period architecture” and “Stalin architecture”. It was not an isolated phenomenon developing according to the internal professional principles other than those of western architecture of the same period, which suppose that the Art Deco style having evolved in France and the USA spread on the larger area than it is represented in the papers of western observers. Main stages of Art Deco style concept evolution according to the native and western observers are represented. All the observers state that this architecture has non-declarative character and units the accomplishments in construction and technology with the traditions and experience of classical heritage as well as with ancient cultures exotics. The native architecture was investigated as to three items: its semantics, morphology and syntax which proved that its language has the same nature as language of Art Deco style in western understanding. It is shown that the native architecture plastic language has the same formative principles, but it also has peculiarities connected with the political system in the USSR. They are ideological content, retrospective look and excess monumentality. In the context of West - European and American Art Deco variants there are three plastic language evolution stages in the native architecture, as well as three typological varieties: constructive, retrospective and ornamental retrospective types of the native Art Deco. In the West this style finds its continuation in the Postmodernism, while the architecture of some administrative and residential complexes of the former USSR capitals resembles the heritage of 1920s – 1950s. So the search for universal truth is being continued.

Keywords: Art Deco style in architecture, plastic language, semantic, architectural forms dictionary, composition techniques, décor.

Відповідальний за випуск докт. арх., проф. Фоменко О. О.

Підписано до друку 12.11.2004 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетн. Друк – ризографія. Ум.-друк. арк.0,9
Гарнітура Times New Roman. Наклад 100 прим. Зам. № 507505

Надруковано у СПДФО Ізрайлев Є.М.
Свідоцтво № 04058841Ф0050331 від 21.03.2001р.
61024, м. Харків, вул. Гуданова, 4/10

481487

АВ 61.234

АВ
Мист.

Мист

ПЕРЕС